

Szathmári István

Kisújszállás nyelvi öröksége

1. Az Alföld, közelebről a Nagykunság, még közelebről Kisújszállás szülötte vagyok. Itt töltöttem gyermek- és diákéveimet, majd Debrecenben voltam egyetemi hallgató, és a tanári diploma megszerzése után ott tanítottam középiskolában három évig. 1951 óta Budapesten élek, kivéve az 1983 és 1989 közötti éveket, amikor vendégprofesszor voltam a Helsinki Egyetemen. Mindjárt sietek azonban megjegyezni, hogy szülővárosom nemcsak meghatározó volt egész életpályám, sőt egyéniségem alakulásában, hanem a hozzá való kötődésem megmaradt máig, és minden bizonnyal így lesz életem végéig...

2. Hogy az elején kezdjem, őseim – amennyire tudom – mindkét részről mindnyájan kisújszállásiak voltak. Szülővárosom neve egyébként mai formájában a Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára szerint 1522-ben fordult elő először (*Kyswyzallas*), de már 1395-ben adathozható Kisszállás (*Kiszalas*) alakban. Mindez azt jelenti, hogy a település kezdetben kis kiterjedésű volt, viszont az új névelem újabb vagy ismételt megszállásra utalhat. A város kun, pontosabban nagykun eredetét több tényező mutatja. Ma is a Nagykunságnak a közepe táján terül el, amely a nevét onnan kapta, hogy ez a kunoktól lakott tiszántúli rész Mohács után sem néptelenedett el, s így sokkal több lakott helységből állt, mint a területileg valójában nagyobb, de elnéptelenedett Duna-Tisza közi rész, a Kiskunság. Aztán a szállás szónak egyenesen ilyen jelentése alakult ki: betelepült kun vagy jász nemzetség, csoport lakóhelye (az említett szótár 10 körül sorol fel ilyen helyneveket). És arról sem feledkezhetünk meg, hogy a Kisújszállással határos Karcag város neve bizonyítottan kun eredetű, úgyszintén a kisújszállási határrész-nevek közül: *Turgony* (ez korábban falut jelölt), *Gyalpár* (l. Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára). De – bár tudtommal még nem igazolták – ilyenek lehetnek a következők is: *Szejkő*, *Igarió*, *Babó*, és még sorolhatnám tovább.

Mint ismeretes, a XIII. század közepe táján ezen a mocsaras, vizenyős helyen letelepedett kunok – katonáskodás fejében a hajdúkéhoz és a székelykéhez hasonló kiváltságot is élvezve – viszonylag hamar elmagyarosodtak, majd korán felvették a kálvinista vallást, és mivel sosem voltak itt nagybirtokok, a „cuius regio, eius religio” elve később, az ellenreformáció idején nem érvényesült, megmaradtak reformátusnak. (Szép nagy, klasszicista jellegű, belső díszítésében copf stílusú templomunk 1788-ban készült el, farral a főutcára; a kis katolikus templom viszont csak a XX. század elején épült fel.) Úgy látszik, az 1700-as évek legelején a sorozatos ellenséges betörések miatt a többi szomszédos helységhez hasonlóan a kisújszállásiaknak is el kellett menekülniük, úgyhogy a város még 1710-ben is lakatlan puszta volt. A Szabolcs megyei Rakamazról 1711 és 1713 között települtek vissza a kiváló vezetőnek bizonyult Csikay János kun kapitány irányításával. Szorgalmuk és a sokáig parlagon heverő föld bőséges termése révén gyorsan helyreállt nemcsak a korábbi rend, hanem minden tekintetben fejlődésnek indult a település. Az 1720-i összeírás szerint a családok száma ekkor 47 (300–320 lélek), de 1739-ben már a 3.000-et is meghaladja. Vályi András „Magyarországnak leírása (I.–III. 1796–1798.)” című munkájában ezt olvashatjuk:

„...határa elég jó, rétjei kövérek, legelője tágas, hala is bőven van..., nádjok elég terem, fájok nincs, borok is van...”. Egy Bedekovich Lőrinc nevű térképész 1799-ben keletkezett kéziratos könyvében meg ez áll: „... lakosi mind Reformátusok, és vagnak mintegy hat ezeren, ékesíti tágas temploma, és két emeletre díszesen épült Oskolája, melybe idegen gyermekek is bé-vétnek.” A fellendülést jól mutatja az is, hogy 1786-ban már több mint 1.000 lélek vállalkozik arra, hogy a török időkben elnéptelenedett Délvidéken, a bácskai Pacséron keressen jobb megélhetést.

Egyébként ha az 1571-es török deftert, az 1720-as összeírást és a mai névsort összehasonlítjuk, a Rakamazról visszatelepült családok nevei között számos ma is élő, sőt közismertet találunk, mint pl. Pocsai, Oláh, Szabó, Szántó, Szűcs, Kiss, Juhász, Török, Nagy, Tóth, Szőke, Szilágyi, Kerek, Ferenczi, Farkas, Kovács, Rázsó, Mohácsi, Varga, Bangó, Mile.¹

Visszatérve a kun származásra, a kisúji emberekben ennek a tudata az eltelt századok folyamán mindig halványult. De azért még a két világháború között is Imre István bátyám a 48-as kaszinóban – ez a zsellérek, a szegényebb emberek kaszinója volt – Kossuth apánk képe alatt minden hétfő esti összejövetelükön elmondta a kun Miatyánkot.

3. Szólnom kell még – mintegy az „előzmények” kapcsán – a gimnáziumról, mivel meghatározó volt a város életében, de meghatározó volt az enyémben is. A reformáció, majd a református egyház kezdetől fogva átlátta, hogy a templom mellett az iskolának van igen fontos szerepe a műveltség terjesztésében. Már az újratelepülés éveiben, 1717-ben meghívják a városba Musnai Mózes lévitát, aki latin nyelvet is tanított. Így indult Kisújszálláson a háromosztályos gimnázium, mint a Debreceni Református Kollégium partikulája. Majd fokozatosan bővült. 1852-től 1894-ig önálló hatosztályos gimnáziumként működik, aztán 1894-ben főgimnázium lesz, nyolc osztállyal és érettségizetői jogkörrel. Ekkor épül fel Alpár Ignác tervei szerint a mai kétemeletes impozáns épület. Hogy kiváló iskola lett, az is bizonyítja, hogy nemcsak a közeli falvakból jártak be ide a tanulók, hanem például az én időmben, a negyvenes évek elején, miután Észak-Erdély visszatért az anyaországhoz, a Hajdúságon kívül a messze Biharból is ideküldték a tehetősebb szülők gyermekeiket tanulni.

Megemlítem még, hogy irodalmunk két nagy alakjának is kapcsolata volt szülővárossal, és ez nyelvi szempontból sem lényegtelen. Arany János, miután a debreceni kollégiumban tógátus diák lett, az 1834/1835-ös tanévre eljött Kisújszállásra az alsó osztályos fiúkat tanítani, hogy pénzt gyűjtsön további tanulmányaihoz. A lelkiismeretes tanításon kívül – mint feljegyezték – itt sokat olvasott, és tanult latinul, németül, mindenekelőtt Török Pálnak, az akkori nagy műveltségű református lelkésznek a gazdag könyvtárát felhasználva. A Toldi szereplőinek megrajzolásához minden bizonnyal a kisújszállási emberek is hozzájárultak. Egyébként az Elvesztett alkotmányban szerepelteti Arany a kisújszállási Kara Jánosról elnevezett határrészt (Karahát, a kara szó jelentése: fekete). – Móricz Zsigmondot pedig nagybátyja, az igazi tudós tanári egyéniség, Pallagi Gyula igazgató veszi magához 1897 januárjában a problémákkal teli debreceni és sárospataki évek után mint hatodikos diákot, és itt is érettségizik aztán 1899-ben. Ezt a diákéletet eleveníti meg „Forr a bor” és

¹ Lásd: Szabó Lajos: Kisújszállás újratelepülése. Kisújszállás és vidéke Nagykun Kalendárium az 1992. évre. 43–49. p.!

„Bál” című regényében (az előbbiben többször felidézi az akkor beszélt kisújszállási nyelvjárást is), de itt játszódik részben vagy egészben a „Harmatos rózsza”, a „Kerek Ferkó”, az „Úri muri” és így tovább.

4. De milyenek a kisújszállási emberek? És milyen a beszédük? -- Kezdem azzal, hogy a régi világból sok minden megmaradt itt is a XX. század elejéig, az első világháborúig. Így például még éltek a határ mocsaras, illetve a város vizenyős jellegére utaló olyan határrész-nevek, mint a *Bikás* (értsd: Békás), a *Ludas* (a vadlibákról elnevezve), aztán a -sziget utótagú összetett szavak (*Libasziget*, *Dombsziget*, *Macskás- és Cigánysziget*, *Kenderessziget*), továbbá az olyan, ma már szinte kihalt városrész-nevek, mint *Éralja*, *Sásestó* (értsd: sásas, sással benőtt tó), *Vermeshát* (mivel viszonylag magasabban feküdt, ide vermelték el télire a gabonát és más terményt). Maga Móricz Zsigmond is ezt írja a múlt század végi diákéletet bemutató „Forr a bor” című regényében: „A Fertő-diákkamara a Fertő-utcáról vette a nevét. A Fertő-utca pedig arról, hogy a város fertőjéig nyúlt. Ez a fertő egy mocsár volt a város kellős közepén. Rendes, szabályszerű mocsár náddal és kákával és szittyóval. Arra nagyon jó volt, hogy a természetrajz tanár oda járjon botanizálni az ötödik osztályosokkal s arra is, hogy minden télen beleszakadjon egypár diák korcsolyázás közben.”² Illetve így beszélteti az író a nagy bajuszú mészáros: „Mikor ő még csak juhász volt és a birkát őrizte a pusztán. Az volt a szép világ. Az övék volt az egész pusztá. Az ő fiatal korában még nem volt lecsapolva a Berettyó, és idáig tartott az árvíz minden tavaszon.”³

A ma felé haladva egyre jobban ritkulnak az olyan, bizonyos értelemben a szórakozás céljait is szolgáló közös munkák, összejövetelek, mint a tengerifosztás, a csigacsinálás, a disznótor, a közös vacsorák és az együttes örömmek, vidámságnak az alkalmai: a lakodalom, a szüreti, farsangi stb. bál. Nem hallani már a tanyába menni kifejezést sem, amely azt jelentette, hogy téli estéken az egész család átment a szomszédba vagy jó ismerősökhöz beszélgetni, kártyázni, miközben a gyerekek együtt játszottak.

Jellegzetesebb kisújszállási ételek: a birkapaprikás, a töltöttkáposzta, az öreglebbencs, a lángos vagy például a lakodalmakra sült percc és ablakoskalács.

A kisújszállási embereket is nyakas kunoknak, nyakas kálvinistáknak emlegetik. Valóban kitartanak szokásaik, elveik mellett. Ezenkívül tartózkodóak. Nyilván meg volt rá az okuk, hogy például a „nadrágos” emberektől mindig tartottak. Jellemző aztán rájuk, különösen a férfiakra, a kevés beszéd. Móricz Zsigmond például így jellemzi a harangozót a már említett „Forr a bor”-ban: „A harangozó, nagycsizmás kis kun ember, ott ült a sarokban, szótlanul. Olyan sovány arcú kis ember volt, fekete, mint a többi kun, s el tud ülni egy életem át, hogy meg nem szólal.”⁴ Ugyanakkor – még a legnagyobb szegénységben is – jellemezte őket a derű, a vidámság, a tréfálkozás kedvelése (különösen fiatalabb korokban nagyon tudtak és szerettek egymással „kitolni”, szerették egymást rászedni). Legnagyobb értékük azonban, hogy rendkívül szorgalmasak, dolgozók (ha akadt közöttük dolgozni nem vagy kevésbé szerető társ, azt mint „rongyembert” például nem vették be az arató- vagy cséplőbandába). Ezenkívül ügyesek is, mindenfajta munkával, ötlettel megpróbálkoznak. Meg kell azonban jegyeznem, nem tudom biztosan, hogy szorgalmas, dolgozó és ügyes voltuk mára megmaradt-e.

2 Móricz Zsigmond: *Forr a bor*. Athenaeum kiadás, Budapest, 1931. 5. p.

3 Móricz Zsigmond: *Forr a bor*. Athenaeum kiadás, Budapest, 1931. 236. p.

4 Móricz Zsigmond: *Forr a bor*. Athenaeum kiadás, Budapest, 1931. 233. p.

5. A kisújszállási embereknek a dallamos hangzású, tisztán és tempósan ejtett, színes, képekben, szólásokban gazdag, tréfára is hajló beszéde az úgynevezett tiszai nyelvjáráshoz tartozik. Ez a beszédmód ma már csak az idősek nyelvhasználatában tartja magát. Egyébként gyengébb fokon – ahogy mondani szoktuk: regionális köznyelvi szinten – megvan mindenki beszédjében. Mindez az értelmiségnek, sőt egy bizonyos, nem hosszú idő elteltével a máshonnan odakerülteknek a beszédmódját is jellemzi, esetleg csak jellemezte. (Magam szintén ennek a regionális köznyelvnek egy enyhébb változatát beszélem ma is, amiről talán nem dicsekvés megjegyezni, hogy Lőrincze Lajosnak – mint többször jelezte – nagyon tetszett.)

E nyelvjárás hangzásának legfeltűnőbb sajátága a zárttság. Ez azt jelenti, hogy a magánhangzókat zártabb ajakkal és kisebb szájüreggel ejtik. Azaz bizonyos köznyelvi é hangok helyén í-t (vagy ritkábban i-t), ő-k helyén ű-t, ó-k helyén pedig ú-t mondanak (pl. szíp, illetve fazik, kezít; kű, hetfű; lú, fűrű). Feltűnő az is, hogy bizonyos köznyelvi ó, ő, é helyén úgynevezett záródó jellegű kettőshangzó jelentkezik beszédjükben: jóu, főüz, kéit, illetve az úgynevezett azonszótagú l kiesésével létrejött hosszú magánhangzók helyén is: vóut, főüd.

Nyelvjárásunk – mint szinte az egész Tiszántúlon – nagyon e-ző. Tehát itt csak felett, megett, ecsém, per, veder stb. van. Nincs meg ennek megfelelően a zártabb ë sem (ezért csúfolják például nálunk ez utóbbi hang segítségével a minden bizonnyal máshonnan odakerült és zárt ë-vel beszélő kenderesieket: Kendërës és a tiszederzsieket: Tiszadërzs); egyébként ilyenkor az ë helyén majdnem i-t mondanak). Jellemző továbbá a nagyon megnyújtott í, ú, ű: cúkor, Tíbor, tükör; vídík, kútat, fűves, illetve az l, r, j nyújtó hatása érvényesül: szalma, bornyú, repült. És jellemző bizonyos helyzetekben az orrhangú (szakterminussal: nazális) magánhangzó is, pl. hoⁿvéd, máⁿ, aszongya.

Kiemelem, hogy ez a tájszólás – különösen az asszonyok beszédében – rendkívül dallamos. És szerencsére – legalábbis a XX. század végéig – ide még nem jutott el a hadaró beszéd, ilyenformán itt nem találkoztunk szótag- és hangelnyeléssel, selypes, pöszögő hangképzéssel és felkapó, éneklő kiejtésmóddal. Ide iktatom Móricz Zsigmondnak a kisújszállási hanglejtésre, dallamra vonatkozó megjegyzését a „Kerek Ferkó” című regényből. K. Fekete János gazda beszélget Kornya tanár úrral az öreg Kerekegyházyról, Kerek Ferkó apjáról, és az író a következő megjegyzést fűzte hozzá: „Szinte túlozta azt a kunsági éneklő hangsúlyt – tudniillik K. Fekete János –, amelyet az iskolában a Kornya tanárok a legdühösebb szigorral igyekeznek kipusztítani a kun gyerekek szájáról. K. Fekete János úr megnyomta az első szótagot, s aztán tovább monotonul darálva a mondanivalóját, az utolsó előtti szótagot megint felcsapta magasra, s a végsőt úgy eresztette le, mint egy kihangzó akkordot.”⁵

Az alaktan területén a névszóragozásban jellemző a zártabb -túl, -tűl, -bűl, -bűl, -rűl, -rűl; a megrövidült -ho, -he, -hő rag; a házuk helyetti házok, illetve a földjük helyetti főüggük; továbbá az, hogy hol kérdésre is a -ba, -be rag használatos. Az igeragozásban egyáltalán nincs meg az ikes eszem, iszom forma, csak az iktelen eszek, iszok. A cselekvés folyamatosságát igen jól érzékelteti az elvált igekötők után tett fele határozószó, pl. „Ippen ment elfele, mikor jött a vihar.” Élnek aztán a régies tőváltozatok: ád, nyér; hí, rí; a régies ragos formák: megyen, viszen, és a hosszabb, dallamosabb múlt idejű alakok: állott, szólott, sokallotta (ez utóbbiak ugyanígy pl. Szabó Pál regényeiben).

5 Móricz Zsigmond: Kerek Ferkó. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1968. 36. p.

Már a szövegszerkesztésbe tartozik a következő jelenség: elbeszélésben szeretik határozószókkal, kötőszókkal (óután, óután oszt, hát osztán, hászen stb.) egybefűzni és ezzel mintegy megvilágítani az egyes elkülönülő mondatokat, mondattömböket, bekezdéseket. A példát ismét a „Forr a bor”-ból veszem. Kopasz Tamás, a furfangos öreg úr mondja egy diáknak az egyik tanár elleni hecc kapcsán: „Megállj csak... a birkát ellopatom... van nekem olyan juhászom, hogy kilopja a Szent Péter fogából az aranyplombát. Az a birkát meg is nyúzza, el is készíti... Osztán mikor a vacsora lesz, akkor szípen visszaviszi a tanár úr kapujára, oszt felakasztja... osztán őrzi, míg haza nem megy a tanár...”⁶ Aztán érződik – különösen az ügyes mesélő beszédében – a ritmus, a prózaritmus is. Nyilas Mihály például így medítál Móricz leírásában: „Fantasztikus tervekkel foglalkozott. | Elmegy színésznek. | De hova? | Debrecenbe nem mer. | Az nagyon is nagy város... | Messzebb fog menni. | A szülei Patakon laknak. | Elmegy Kassára, | s ott áll be színészek közé... | Mert tanár nem lesz. | Ügyvéd nem lesz. | Orvos nem lesz. | Mérnök nem lesz. | Semmi sem lesz...”⁷

De talán a legjellemzőbb egy-egy nyelvjárásra a szó- és kifejezőkészlete. Ezek mutatják meg, mit és hogyan neveznek el. A szólások meg arra utalnak, hogy milyen jelenséget emelnek ki a látottakból, a tapasztaltakból, és hogy milyen gondolati, hangulati tartalmakat fejeznek ki velük, az eredeti képet is felhasználva, és így a megfelelő stílushatással. Néhány jellegzetes példa. Vannak népies latin eredetű szavak: jussa van valamihez, jussol; ájer (a Tiszától keletre szinte mindenütt ismeretes, megvan Adynál és Mikesnél is). A tengeri – sajnos – kezd kiszorulni, a kukorica váltja fel. Az oké, csaj stb. argó jellegű szavak inkább csak a fiatalság, a diákság beszédében vannak meg, az új keletű szia viszont elterjedt az idősebbek, különösen az asszonyok körében. Sajátos kifejezések (állandósult szókapcsolatok): feljön az idő; megyek arra fel; egy álltó helyibe, a létő világon; kímicsodás; nem vót erre járóm; kunsági eső (csak porral járó szélvihar). Szólások: jóu kötisű (jó testalkatú), pízír adja a szót (nem beszédes), a padra jár nevetni (nem vidám természetű), fűzik a bockorát (mehetnekje van), alszik, mint a bunda (mélyen alszik), kinn hál az időű (nagyon hideg van). Végül az én gyerekkoromban még kötelező volt a köszönés. Különösen szép dallammal mondták az asszonyok: „jóu reggelt kívánok” (a kívánok nemigen maradt el, ha mégis, az enyhébb lenézést takart). Szépen hangzott a „nyúgodalmas jóu íccakát” is. Ide iktatom Szathmári nagyapám reggeli köszöntését, ami egyébként nyilván nemcsak őrá volt jellemző: „Jóu egíssíget az íccakai nyúgodalom után, hotyha vóut”. (Ugyanez Szabó Pál „Szakadék” című 1939-es regényében így hangzik: „Jó reggelt adgyon Isten, mindenkinek. Egésségekre az íccakai nyúgodalmat. Köszönjük – mondták mindannyian –, hasonlókíppen kívánjuk, ha vót egy kicsi.”)

A nyelvjárások – a kisújszállási is – tehát színt, gazdag örökséget képviselnek. Ne szégyelljük hát, beszéljük őket, ha a kor hatására visszaszorulóban vannak is!...

6 Móricz Zsigmond: Forr a bor. Athenaeum kiadás, Budapest, 1931. 263. p.

7 Móricz Zsigmond: Forr a bor. Athenaeum kiadás, Budapest, 1931. 272. p.